

6. (Neo)marxismus a Frankfurtská škola – Bloch, Horkheimer a Adorno, Habermas

Podle Bocheňského, sovětologa a znalce marxismu-leninismu, existuje sice celá škála marxismů, např. marxismus JPS, marxistická Frankfurtská škola (viz dále) a neomarxismus, ale „jedinou důležitou formou marxismu ve společenském a historickém významu je tzv. marxismus-leninismus“, tj. to, co bylo reprezentováno Komunistickou stranou SSSR a dalšími „bratrskými stranami“. „To je velmi podstatná, důležitá věc, často nepochopená. Jediný politicky a historicky důležitý marxismus je ruský marxismus. Západní marxisté jako [kupříkladu] Bloch [o němž níže]... nedorostli do toho, co [bylo] v SSSR.“¹

Nejdříve si stručně řekneme něco o **Karlu Marxovi** jakožto mysliteli (1818-1883; dále „KM“), pak o marxismu-leninismu a komunismu. Z hlediska analytické filosofie nelze KM pokládat za filosofa; měl jen „nápad“; přesněji je hovořit o filosofii Engelsově, který prakticky spolupracoval na vzniku všech spisů KM o filosofii, ekonomii a komunismu. Engels také vydal některé spisy, které byly KM připisány. U KM nenajdeme např. žádný dialektický materialismus, KM nepopíral existenci ducha. KM byl spolutvůrcem sociologie, vděčíme mu za koncepci odcizení, za oceňování fyzické práce. V jádru KM zaujímal stanovisko pragmatické, měl odpor k idealismu i realismu; jeho světónázor měl ohromný vliv na masy. KM má jistě odpovědnost za to, co po jeho smrti někteří lidé ve jménu tohoto světónázoru, resp. ideologie způsobili. Myšlenka socialismu je sice starší než KM, ale většina socialistů se hlásila/hlásí k němu.

Nejdříve vznikl tzv. klasický marxismus Kautského a Plechanova, potom přišel **Lenin** (1870-1924). Lenin provedl revizi marxismu, od KM se po mnoha stránkách odlišoval (např. v tom, že komunistická strana zastupuje proletariát; to by KM chápal jako odcizení). Lenin se sice neustále odvolával na „dva mistry“ KM a Černyševského (jenž do marxismu vetkal specificky ruská vlákna), ale lze pochybovat, že by KM uznal za své to, co vzniklo v SSSR (např. komunistickou etiku²). Tím vznikl **marxismus-leninismus**, který byl rozšiřován v SSSR, Číně a dalších „bratrských zemích“; skládá se z:

- filosofie, která se dále dělí na:
 - o dialektický materialismus: ideologie komunistické strany; vše ostatní v marxismu-leninismu je z ní odvozeno; jde o světónázor, že hmota je věčná a prvotní, duch (kultura, náboženství, apod.) je odvozený a sekundární
 - o historický materialismus: je uplatněním dialektického materialismu na život společnosti; třídní boj (ovládající vs. ovládaní) jako hybná dějinná síla; řešení: změna materiální (beztrídní společnost) → změna myšlení (kritika: není to opačně? změna myšlení/postoje (spravedlnost) → změna materiální)
- ekonomie se dále dělí na:
 - o kritika kapitalismu: pochází od KM
 - o politická ekonomie komunismu a socialismu (zvláštní část vypracovaná hlavně v SSSR)
- politická věda se dále dělí na:
 - o strategie a taktika proletariátu (včetně nelidského násilí)
 - o vědecký komunismus (popis budoucí komunistické společnosti)

¹ Dále, dokud není označeno jinak, vycházím z: Bocheňski, MLV, 239nn.

² 1920 prohlásil Lenin před komunistickým svazem mládeže: „Pro nás je mravnost podřízena zájmům třídního boje proletariátu.“ Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 105.

Výraz „**komunismus**“ má dva významy:

- 1) uspořádání společnosti, v níž je vše společné (myšlenka převzatá z Bible, Sk, 2, 44-45: „Všichni, kteří uvěřili, byli pospolu a měli všechno společné. Prodávali svůj majetek a rozdělovali všem podle toho, jak kdo potřeboval.“ Jinými slovy: rodinný život (kritika: to, co je vhodné v rodině, není vhodné pro celou společnost)
- 2) uspořádání společnosti usilující o realizaci marxismu-leninismu; komunismus jako teorie=marxismus-leninismus; komunismus jako konkrétní uspořádání společnosti byl pokus podniknutý v SSSR (omylem je, že lidé často zaměňují komunismus v prvním významu s konkrétním komunismem, který byl v SSSR)

Marxistická ideologie kladla důraz na boj proti církvi, resp. náboženství. Bylo to především ze 3 důvodů:

- pro komunisty³ je veškeré náboženství špatná metafyzika; podle všech náboženství existuje Bůh, který není totožný se světem ani s lidstvem; pro náboženství je Bůh transcendentní, zatímco pro marxistickou ideologii existuje sice absolutno, ale tímto absolutnem je sama příroda, ve které je nejvyšším tvorem člověk
- podle komunistů je v náboženství špatná etika, protože náboženství hlásají nauku o individuálním spasení, zatímco komunisté chtějí spasit společnost
- podle komunistů je v náboženství špatná politika, protože, řečeno s KM, náboženství je opium lidu (protože nepřijímá třídní boj a tím podporuje třídní společnost); pro Lenina: náboženství zadržuje revoluci; Lenin mimo jiné prohlásil, že není nic ohavnějšího než sebemenší stopa náboženství

Jádro kritiky marxismu: marxisté, příp. komunisté sice popírají náboženství a existenci Boha, ale implicitně mají své „náboženství“ – jejich „Absolutno“ (se od křesťanského Boha liší v tom, že) přichází k vědomí teprve v proletariátu, ještě více v komunistické straně a nejvíce v tzv. ústředním výboru; proto byl ústřední výbor obklopen jakoby náboženskou úctou (v marxismu-leninismu byl navíc sám Lenin „jediným oprávněným mluvčím strany a proletariátu“ – bylo to „jeho vědomí, v kterém se vyjevuje sama společenská skutečnost. Jedině Leninovi tudíž [příslušelo], aby o skutečnosti ‚objektivně‘ hovořil a z ‚objektivních‘ důvodů ji měnil.“⁴

³ Podle Lenina je komunistou ten, kdo přijal doktrínu marxismu-leninismu a je členem komunistické strany.

⁴ Tamtéž, 106.

Ernst Bloch (1885-1977), dále „EB“, byl německý filosof židovského původu; 1933 musel opustit Německo; válečná léta strávil v USA (tam napsal *Princip naděje*); 1949 převzal profesuru v Lipsku, od 1961 učil filosofii v Tübingenu (kde také zemřel). Je považován za zakladatele filosofie utopismu – a v tomto smyslu je řazen mezi marxisticky orientované filosofy. EB sice tvrdil, že je marxista a stranil marxisticko-leninské politice (říkaje: *ubi Lenin, ibi Jerusalem*), Haefner však uvádí, že šlo o „pouhý převlek filosofické mystiky, která zůstala v zásadě nepolitická.“ Trvalou snahou EB bylo probudit „chiliastickou touhu po lepším světě..., která se nebude zdráhat použít v případě nutnosti také násilí.“ Dva signifikantní spisy: *Princip naděje* (1954-59), v němž ovlivněn Hegelem a KM rozvinul filosofii konkrétní utopie. K ontologii ještě-ne-bytí (1961).⁵ Velmi stručně a kriticky k EB filosofii:⁶

Fenomenologicky a existencialisticky vychází z bolestné zkušenosti vlastní prostorové a časové omezenosti – i okamžik prožívaného štěstí je podle něj naplněn temnotou („mé vlastní bytí stojí mimo můj dosah“): „jsem, ale nemám se“. Z tohoto rezignativního zjištění EB vyvozuje: „proto se teprve stávám“. Uskutečňování, stávání se, nicméně podle EB vychází pouze a jen z „možností hmoty“ (ať už jde o uskutečňování člověka či mimolidské přírody/světa). Centrálním pojmem EB „ontologie ještě-ne-bytí“ je specifický pojem „hmoty/látky“, která sama ze sebe produkuje všechny formy. Tím došlo ke konfúzi formálních příčin s materiálními. Zároveň EB převrátil aristotelský princip: „všechno spočívá zprvu v objektivní možnosti, nikoli ve skutečnosti“.

U EB neschází jen účinné příčiny (a první (účinná) Příčina), ale také cílové příčiny, ve smyslu aristotelské entelechie.⁷ „Naděje“ je sice klíčový pojem utopické filosofie EB, EB však nechává „otevřené, jak celý proces skončí. Může se zhatit a vést do ‚nicoty‘, nebo se podaří a jeho cílem bude ‚všechno‘.“ Záleží to jen na člověku: „...aktivita lidského subjektu, jenž sleduje své utopické sny, dovoluje, aby se vyjevila podstata světa, která je v něm ‚latentně‘ obsažená.“ Hypotetické uskutečnění „naděje“ tedy spočívá podle EB v tom, že teprve „až na konci vývoje, vycházejícího z čisté možnosti“, vznikne „ens perfectissimum“... a „bude zrušen jakýkoli druh odcizení“. Můžeme se nicméně kriticky ptát: Je to v silách pouhého člověka, když EB „připouští, [že smrt] radikálně zpochybňuje celý projekt naděje.“?⁸

Kritika: Mám za to, že u EB všechny 4 aristotelské příčiny (formální, materiální, účinná a cílová) splývají v jednu. Celkově: „Ačkoli [EB] stále zdůrazňuje, že je materialista, je jeho filosofie spíše monismem, jenž se k nerozeznání podobá panteismu. Jediná vlastnost látky, o níž se opírají jeho tvrzení, je všeho schopná tvůrčí potence. Pojmy ‚jsoucí‘ a ‚látkový‘ tím získávají tentýž význam a jsou tautologicky nicneříkající.“⁹

⁵ Zajímavá kritika Blochovy ontologie ještě-ne-bytí viz Jonas, H. *Princip odpovědnosti*, 1997, 304nn.

⁶ (Citovaný) obsah odstavce i následující charakteristiky EB filosofie přejímám z: Coreth, Ehlen, Haefner, Ricken, F20S, 109-114.

⁷ „Bloch [rázně odmítá] jakýkoli božský stvořitelství akt...“ a „ostře polemizuje s těmi filosofy, podle nichž se [ve jsoucnu] naplňuje předem daná podstata...“ Tamtéž, 113. Kurziva původní.

⁸ EB se v *Principu naděje* pokusil hledat „útočiště v socialistickém třídním vědomí, v kterém ‚rudý hrdina‘, konečně uskutečněný člověk, žije dál. Vedle toho ale [EB činí] temné náznaky, že existuje možnost naplněného bytí, jež nemůže ohrozit... [žádná] pomíjivost, neustále propleten[á] s pouhým vznikáním...“ Více tamtéž.

⁹ Podle Haefnera nebere EB „vážně ani sílu zla v dějinách, ani destruktivní síly přírody. Naproti tomu se křesťanská naděje na nový svět nezakládá na entelechické pudové síle v přírodě nebo v člověku, nýbrž na tom, že je překonáno zlo a smrt“ v osobě Ježíše Krista. Tamtéž, 114.

1922 byl ve Frankfurtu n. M. založen Institut pro sociální výzkum, čímž začaly dějiny tzv. **Frankfurtské školy**. Šlo o iniciativu většinou židovských ekonomů, filosofů a psychologů, kteří byli ovlivněni Marxovou kritikou společnosti. Institut byl součástí frankfurtské univerzity, vůbec prvním marxisticky orientovaným vědeckým ústavem v Německu. Do první generace Frankfurtské školy patřili **Max Horkheimer** (1895-1973), **Theodor W. Adorno** (1903-1969) a např. neofreudista Erich Fromm. Když se k moci dostali nacionální socialisté, byl institut rozpuštěn a pokračoval ve své činnosti v USA, kam za Horkheimerem emigroval i Adorno. „Horkheimer formuloval ve své studii Tradiční a kritická teorie (1937) zásady jejich myšlení; od té doby byl výraz ‚kritická teorie‘ poznávacím znamením jejich filosofie. Po válce učil [Adorno opět] ve Frankfurtu.“ Kromě filosofie se věnoval také sociologii, teorii hudby a literární vědě.¹⁰

Charakteristiky společné víceméně všem filosofům Frankfurtské školy:

1. zásadní návaznost na Marxe a přes něho na Hegela, zaměření na společnost (nejsou však nutně kolektivističtí a materialističtí)
2. dialektická metoda, která je odlišuje od logického pozitivismu a analytické filosofie
3. „kritičnost myšlení“, ve smyslu jak „kritické sebereflexe“, tak kritického pohledu na stávající společnost
4. snaha spojit teoretické myšlení s praktickým jednáním
5. vztah k budoucnosti ve smyslu naděje, očekávání a působení na změnu orientace¹¹

K programovým spisům Frankfurtské školy patří vedle Horkheimerovy studie (1937) i kniha Dialektika osvícenství, kterou napsali společně s Adornem za války v USA a vydali 1947. Vybrané pasáže z této knihy představuje primární text; zde několik úryvků:

- „Oficiální filosofie slouží vědě... Jako svého druhu taylorismus ducha má přispět ke zlepšení jeho produkčních metod, racionalizovat hromadění poznatků, znemožnit plýtvání intelektuální energií. (...) [‚Kritická‘] filosofie znamená myšlení, které nekapituluje před vládnoucí dělbu práce a nenechá se od ní úkolovat. (...) Filosofie není syntéza, základní či zastřešující věda, nýbrž snaha odolat sugesci, pevné rozhodnutí trvat na intelektuální a skutečné svobodě.“ (Filosofie a dělba práce, 232, 233)
- „Jedním ze základních rysů pravdy... je, že na ní člověk participuje jako činný subjekt. ...pravda vždy existuje jako část pravdy (Myšlenka, 234; k tomu viz také Klasifikace, 213 – čtěte kriticky)¹²
- „Jestliže materialistická kritika společnosti kdysi namítala idealismu, že vědomí neurčuje bytí, nýbrž bytí vědomí, že pravdu o společnosti je třeba hledat nikoli v jejích idealistických představách o sobě samé, nýbrž v její ekonomice, pak současný člověk již takový idealismus odvrhl. Své Já dnes lidé posuzují podle jeho tržní hodnoty a to, co jsou, poznávají z toho, jak se jim vede v kapitalistické ekonomice.“ (Dva světy, 205)
- „Moderní komunikační média vedou k izolovanosti lidí... Komunikace vytváří uniformitu lidí tím, že je stále více atomizuje.“ (Izolace komunikací, 214, 215)

¹⁰ Tamtéž, 115. Celková kritika: Bocheňski, MLV, 101

¹¹ Störig, MDF, 474.

¹² Haffnerova kritika: Adornova „filosofie pramení z víry, že se sice setkáváme na každém kroku s pošetilostí své existence, přesto však není absurdní; volá nás k tomu, abychom nezanechali kritického užívání rozumu v naději, že nakonec zmizí v důsledku této kritiky [vše], co stojí v cestě světu bez panství... Adornova filosofie je přesto současně výrazem nejhlubšího zoufalství, protože naděje na osvobození sebe sama je vyvracena každou zkušeností. (...) Subjekt se cítí připoután k objektu, svobodná tvořivost je mu bolestně zapovězena; pravda a bytí jsou nepřístupné, nebo jen fragmentárně; marně bojuje s neschopností vlastního rozumu; odkázan na transcendenci se nikdy nedokáže zbavit podezření, že tím ideologicky zkrášluje nedokonalou světskou zkušenost. Ustavičná bolestná zkušenost vlastní kontingence způsobuje, že Adorno chápe radost ze života jako bezednou naivitu. Neschopen slova stojí Adorno před metafyzickou větou ‚ens et bonum convertuntur‘, která v posledku nepřiznává zlu žádnou účinnost ohledně bytí... Adorno vyjímá sám sebe a své dialektické myšlení z totální zaslepující souvislosti, o které hovoří ve všech ostatních případech; věnuje se kritice společenského zla, avšak odmítá každý poznatek obsahově určené normy jako aroganci. K R. Popper tvrdí, že vyrovnat se s Adornovým myšlením znamená ‚skočit za ním s taseným mečem do bahna, aby s ním člověk společně utonul.‘“ Coreth, Ehlen, Haefner, Ricken, F205, 122n.

Mezi nejznámější představitele druhé generace Frankfurtské školy patří **Jürgen Habermas** (*1929), dále „JH“. Od 1956 studoval filosofii a sociologii na univerzitě ve Frankfurtu. Jako Adornův asistent se měl u něj habilitovat, ale s tím nesouhlasil Horkheimer, pro nějž byly texty JH příliš politicky vyhraněné. Proto se JH habilitoval u marxistického sociologa Abendrotha v Marburku a ještě v průběhu řízení byl (z iniciativy Gadamera a Löwitha) povolán na profesorské místo v Heidelbergu. 1964 se vrátil do Frankfurtu, kde působil jako profesor filosofie a sociologie po Horkheimerovi. „Po polemikách v protestním studentském hnutí, které započaly [1968] prací zaměřenou proti [JH]“ 1971 podruhé odešel z Frankfurtu a působil v Institutu Maxe Plancka pro zkoumání životních podmínek vědeckotechnického světa, a pak od 1980 jako ředitel Institutu Maxe Plancka pro sociální vědy. 1982 se opět vrátil na univerzitu do Frankfurtu, kde jako profesor filosofie a sociologie setrval do své emeritace 1994.

JH je „jedním z nejdiskutovanějších soudobých německých filosofů“; „má mnoho stoupenců i odpůrců“. My se velmi stručně seznámíme s tím, jak kriticky navázal na „kritickou teorii“ Adorna a Horkheimera, a s jeho teorií komunikativního jednání.

Dialektika osvícenství se stala v rámci frankfurtské školy svého druhu biblí „kritické teorie“. JH však dospěl k tomu, že má-li být „kritická teorie“ ucelenou filosofickou kritickou teorií společnosti, **„je zapotřebí rozvinout koncept rozumu, který by se vymanil z dosahu Dialektiky osvícenství.“** Proč? Podle JH je společným jmenovatelem aporií tohoto spisu lpění na předpokladu, že rozum je orgánem totality. To je logický problém. „Dialektika osvícenství [totiž] nebyla zaměřena pouze proti určitým rozumovým formám a určitým důsledkům jejich uplatňování ve společnosti, ale vyjádřila zásadní nedůvěru vůči rozumu samotnému v jeho nejniternějším uspořádání.“ JH to považoval za logickou past. „Bezbrhý skepticismus vůči rozumu... padla dle [JH] za oběť performativnímu rozporu (...), který spočívá v tom, že nelze důvěřovat výrokům, jež si samy nárokují rozumovost a přitom současně popírají možnost jakékoli důvěry v rozum. Teoreticky se Adornovi a Horkheimerovi nikdy nepodařilo tento rozpor překonat, uspokojili se s tím, že ho podřadili problému kritiky ideologií.“ V tomto smyslu je tedy „kritická teorie“ neudržitelná – a podle JH mýtická (ačkoli sama označila osvícenský (instrumentální) rozum za mýtický).

JH nicméně na „kritickou teorii“ Adorna a Horkheimera navázal tím, že interpretoval jejich „kritickou snahu“ jako vedenou **ideálem „harmonického společenského soužití v nenásilné komunikaci.“** Adorno se ve spise *Minima moralia* proti této interpretaci postavil, JH jej proto označil za skrytý ideál, ale trval na něm jako na předpokladu „celkově zúženého pojetí kritiky rozumu a moderny v Dialektice osvícenství.“ JH vlastní filosofie se stejně jako předchozí tradice Frankfurtské školy profiluje jako zásadní alternativa vůči scientismu a novopozitivismu. Ústředním tématem JH filosofie je „kategorie rozumu a koncepce rozumu v moderní společnosti“. Ve svém hlavním spise *Teorie komunikativního jednání* (1981) uvádí, že „základním tématem filosofie je rozum“, avšak filosofii „nesmí jít pouze o otázku pravdy, ale též o legitimizaci zájmů a norem jednotlivce i společnosti.“ Za východisko JH považuje koncepci „universálního, argumentativně konsenzuálního rozumu“ – zároveň však vychází z teze, že „objektivní, obecně závazné a nevýratné poznání neexistuje.“ Neimplikuje však tato teze podobný rozpor, který JH vytýkal Adornovi a Horkheimerovi? Ať už na tuto klíčovou otázku odpovíme (na základě podrobnějšího studia JH spisů), či nikoli, musíme konstatovat, že JH jde v první řadě o komunikaci, jež se místo praxe a práce (což byly některé z předchozích charakteristických důrazů), stala hlavním tématem jeho filosofie. Vycházejí ze své teze se domnívá, že „věda i životní proces“ se mají organizovat konsenzuálně, na bázi nenásilného vzájemného uznání „autonomních (sociokulturních) subjektů v nepřetržité (jazykové) komunikaci.“ JH rozlišuje 2 druhy jednání: komunikativní a instrumentální; první je podle něj správné, druhé nesprávné. JH teorie komunikativního jednání má 2 hlavní filosofické zdroje: pragmatismus (Ch. S. Pierce) a teorii řečových (mluvních) aktů (založená J. L. Austinem a rozvíjená J. R. Searlem).¹³

¹³ Horyna, B., Jürgen Habermas a teorie komunikativního jednání in *týž*, *Filosofie posledních let před koncem filosofie*, 1998, 55n. Původní kurziva neuvedena. Více o JH teorii tamtéž, 60nn. JH se stal svou teorií jedním ze zakladatelů etiky diskursu. Kritika etiky diskursu viz Spaemann, R. *Štěstí a vůle k dobru*, 1998, 149nn.